

Delft: Nieuwe natuursteen in een oude stad

Timo Nijland¹, Wido Quist² & Rob van Hees^{1,2}

¹ TNO, Delft

² TU Delft, Faculteit Bouwkunde, ©MIT

1 Inleiding

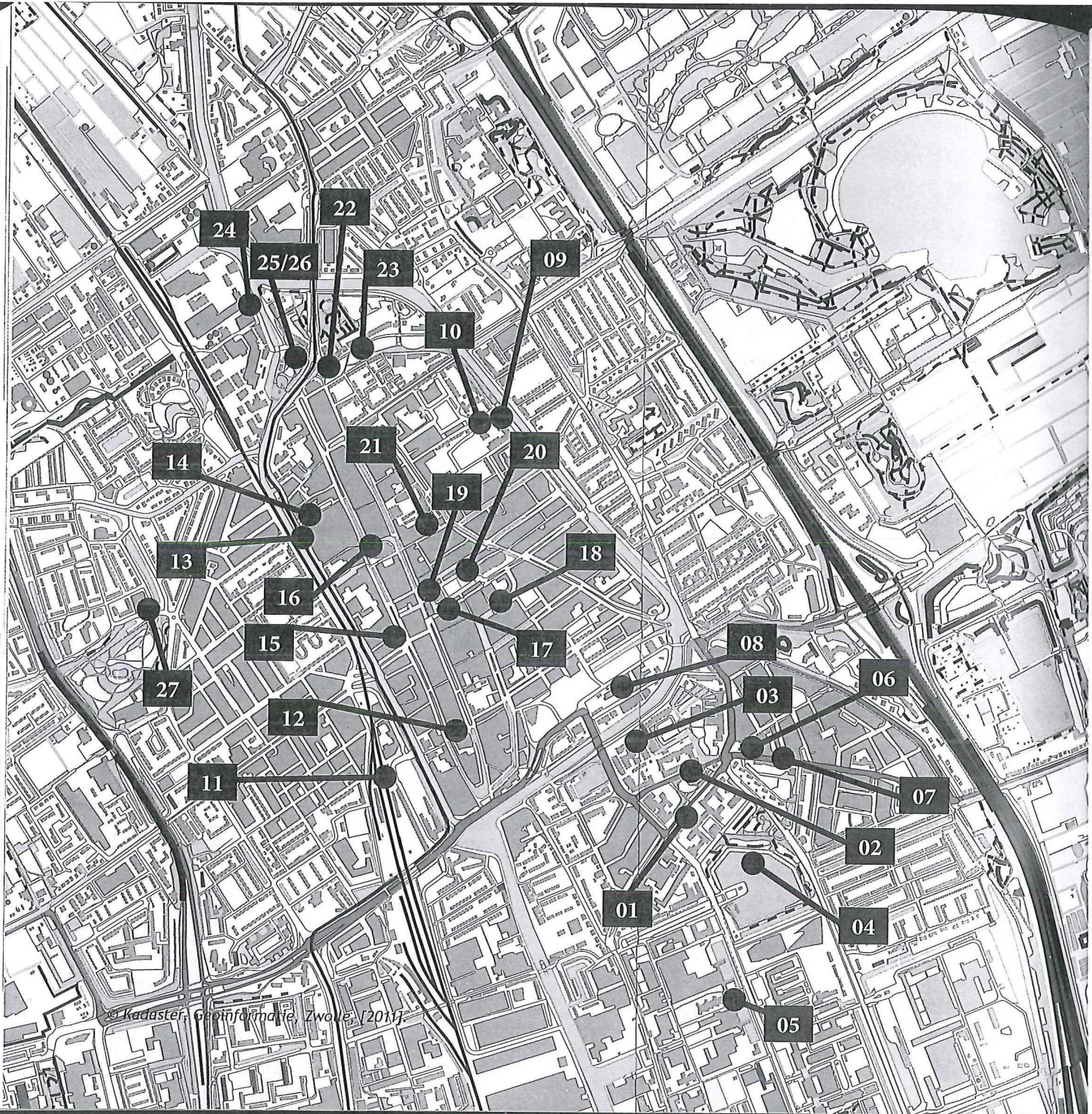
Delft is alom bekend van de Oude en de Nieuwe Kerk, beiden (deels) opgetrokken door bouwmeesters/ steenhouders van het roemruchte Brabantse geslacht Keldermans en deels in de onvermijdelijk met deze bouwmeesters verbonden witte zandige kalksteen, meestal Lede of Balegemse steen genoemd. Met name aan de Oude Kerk is echter ook nogal wat Gobertange verwerkt. Delft is ook gekend voor de grafkelder van de Oranjes en Vermeer's gezicht op de stad en toont het klassieke palet aan natuursteen gebruikelijk voor een Hollandse stad: De witte Belgische steen, behalve aan beide kerken ook aan het stadhuis en in civiele toepassingen; Römer tuf aan de Oude Kerk; Namense steen, aan de Oude Kerk maar ook aan verschillende bruggen en kademuren; wederom ook Bentheimer zandsteen aan het transept van de Oude Kerk en de toren van de Nieuwe; Obernkirchener zandsteen aan de voorgevel (en Bentheimer aan het latere bordes) en het portaal van het stadhuis; blauwe hardsteen -met groe- vemerken van de firma Le Prince- aan de gevels van het Gemeenlandhuis van Delfland (Oude Delft 167) en het woon-winkelpand Wijnhaven 16 (Nijland 2006, Quist 2010).

Net als in de rest van Nederland vindt in de loop van de negentiende eeuw ook in Delft verbreding van het palet plaats: nieuwe soorten van verder weg doen hun intrede in de gevels. Ter gelegenheid van de vier-

de Vlaams-Nederlandse Natuursteendag geeft deze bijdrage een beknopt beeld van het natuursteengebruik uit de periode 1850-1965 in Delft. De bijdrage beperkt zich tot een overzicht van de voorkomens met beknopte informatie over het object; voor meer details over de steensoorten kan men elders terecht (Slinger et al. 1980, Nijland et al. 2007, 2012). De problematiek en achtergronden van de keuze van vervangende steensoorten bij restauratie wordt uitgebreid belicht in Quist (2011).

2 Natuursteen in de TU-wijk

De TU-wijk is op zich al een interessant stedenbouwkundig ensemble van onderwijsgebouwen met hun specifieke architectonische en cultuurhistorische waarde te midden van groen (Gut 2005). De oudste gebouwen van de TU Delft nemen hierbij een prominente plaats in. Het zijn monumentale gebouwen in baksteen metselwerk met natuursteenonderdelen. Het gebouw voor de afdeling *Physica en Electrotechniek* (1903) in neogotische stijl, het gebouw voor Mijnbouwkunde, en de huidige faculteit Bouwkunde (bk-city, nr. 01). Dit laatste is tussen 1918 en 1923 gebouwd in traditionalistische stijl naar het ontwerp van G. van Drecht, medewerker van Rijksbouwmeester Vrijman. Het gebouw, dat pas in 1950 voltooid werd, was aanvankelijk bedoeld voor Scheikundige Technologie en werd later het hoofdgebouw van de TU Delft, beter bekend als *Rode*

© Kadaster, Geoinformatie, Zwolle (2017)

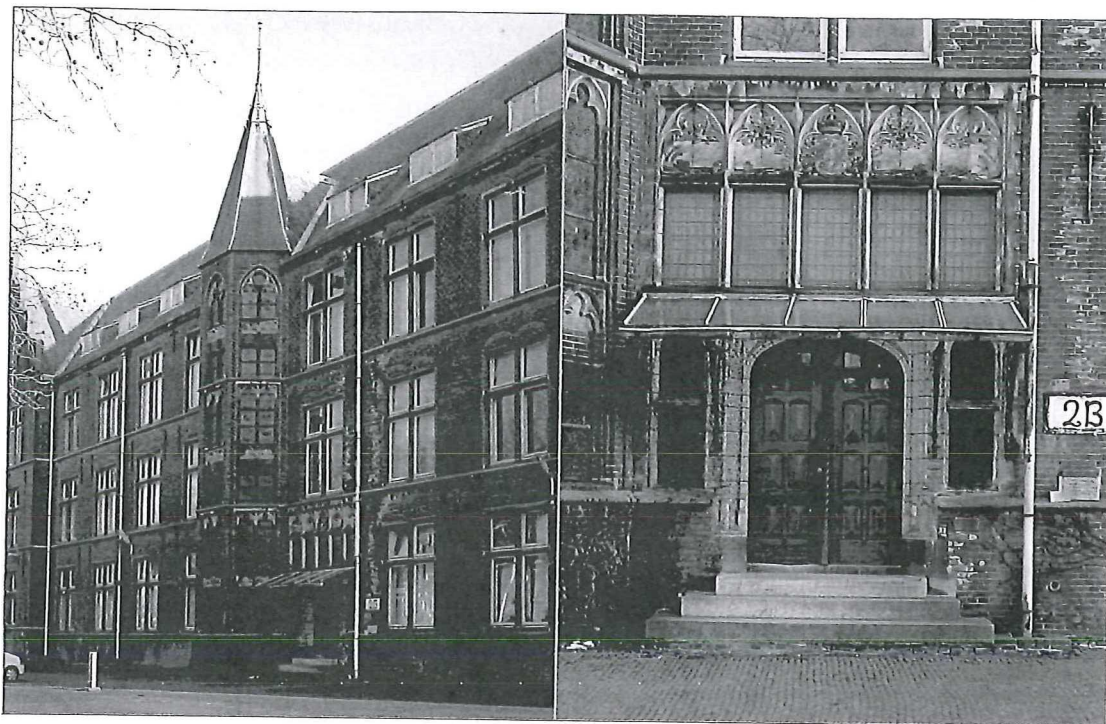
scheikunde (in tegenstelling tot *Gele scheikunde*, Julianalaan 132, zo genoemd vanwege de gele baksteengevel).

Het gebouw dat nu de faculteit Bouwkunde als onderkomen dient, kent raam- en deurlijsten en bekroningen van de traptorens in fijnkorrelige Weiberner (en enige grovere Ettringer) tufsteen (zie ook Roos, dit volume p. 97-110). De levering van de tufsteen ging met een groot schandaal gepaard vanwege vermeende financiële malversaties van Rijksbouwmeester Vrijman (Het Vaderland 1924, Nieuwe Rotterdamsche Courant 1925). Opmerkelijk is de vervanging van tufsteen die op verschillende plaatsen in de loop van de tijd aan het gebouw heeft plaatsgevonden: men heeft imitatietufsteen van gele betonelementen gebruikt, maar verzuimd dit idee tot in de finesses door te voeren -in tegenstelling tot verschillende voorbeelden elders in Nederland van dergelijke toepassing bij nieuwbouw-. Als betontoeslag paste men wit, goed afgerond riviergrind toe; de poging tufsteen te imiteren werd hierdoor vanaf het begin teniet gedaan. De plint van het gebouw is niet van tufsteen, maar bekleed met een licht roze, waarschijnlijk Scandinavisch graniet die sterk lijkt op het type dat in deze toepassing met enige regelmaat in Rotterdam aangetroffen wordt aan gebouwen uit de jaren dertig van de twintigste eeuw van de hand van stadsarchitect Van der Steur (Nijland et al. 2012). Een ander TU-gebouw waaraan dezelfde materiaalcombinatie voorkomt, Weiberner tufsteen met een verwaald blok Ettringer, rode baksteen en licht roze graniet voor de plint, is de voormalige universiteitsbibliotheek aan het Schuttersveld, in het TU-complex Binnenstad, buiten de eigenlijke TU-wijk. Het gebouw uit 1910-1915 is eveneens ontworpen door J.A.W. Vrijman's medewerker Van Drecht in zogenaamde Neo-Hollandse Renaissancestijl.

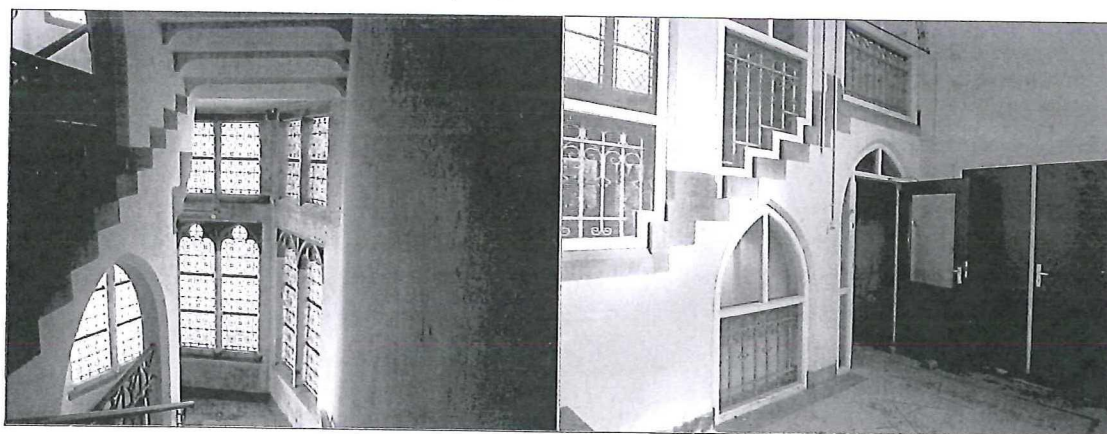
Het *gebouw voor Mijnbouwkunde* (nr. 02) uit 1912 van Rijksbouwmeester Vrijman aan Mijnbouwstraat 120,

waarvan de ene vleugel inmiddels is omgevormd tot het Delft Science Centre en de andere tot bedrijvenverzamelgebouw, toonde reeds het talent van de ontwerpende architect om in controverses verzeild te raken: Bij de bouw werden in de Tweede Kamer vragen gesteld vanwege de grote afmetingen van de kamers voor de medewerkers. Groots is ook de entree in Belgische blauwe hardsteen en Franse Euville kalksteen. De eveneens monumentale trappartij in het gebouw, waarvan men in het verleden afdaalde om aan te lopen tegen een sokkel van gabbro met daarop de wit marmeren buste van R.D.M. Verbeek (vader van de geologie van het huidige Indonesië en beroemd vanwege zijn observaties van de uitbarsting van de Krakatau in 1883), is bekleed met Franse Comblanchien kalksteen.

Het gebouw Kanaalweg 2 (nr. 03) betreft het voormalig *Laboratorium van de afdeling Physica en Electrotechniek* van de Polytechnische School (thans TU, afb. 1). Het is gebouwd tussen 1902 en 1903 naar een ontwerp in neogotische stijl van Rijksbouwmeester J. van Lokhorst. Van Lokhorst was een bewonderaar van de Frans architect E.E. Viollet-le-Duc. Het gebouw was na het gebouw voor Geodesie (Kanaalweg 4), het tweede TU-gebouw dat gevestigd werd buiten de binnenstad van Delft. Het bevat zowel binnen als buiten interessante natuurstenen elementen van Oberkirchener zandsteen, zoals de monumentale centrale ingangspartij (afbeelding 1); niet alle zandsteen is van nabij te aanschouwen; op afstand lijkt het mogelijk dat ook geel-bruine zandsteen, mogelijk uit het Duits-Luxemburgse grensgebied, is toegepast. Het hoofdtrappenhuis aan de voorzijde heeft een monumentale uitstraling, met hardstenen traptreden en glas-in-loodvensters in deels (Oberkirchener?) zandstenen traceringen die daar in belangrijke mate aan bijdragen (afbeelding 2, links). Ook het achter-trappenhuis is met zorg ontworpen en bevat vergelijkbare hardstenen traptreden (afbeelding 2, rechts). Raamdorpels en daaronder gelegen plintlij-

Afbeelding 1 Voorgevel met ingang en trappenhuis van Laboratorium van de afdeling Physica en Electrotechniek (links) en de hoofdingangspartij van het gebouw (rechts) (Foto's W.J. Quist, februari 2012).

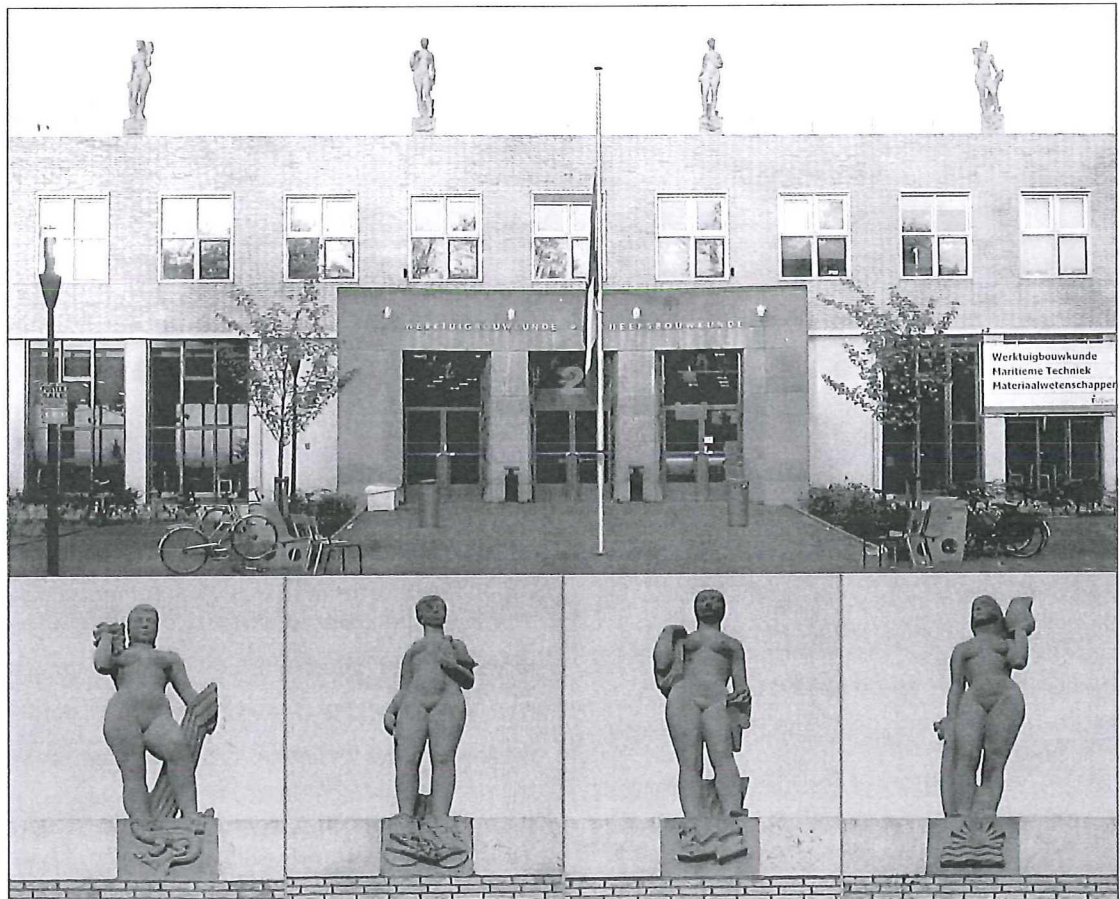
Afbeelding 2 Het hoofdtrappenhuis van het Laboratorium van de afdeling Physica en Electrotechniek (links) en de toegang tot het achtertrappenhuis (rechts) (Foto's R.P.J. van Hees, 2011).

ten zijn uitgevoerd in respectievelijk zandsteen en Belgische blauwe hardsteen. De overige lijsten in de gevels zijn, net als de plintlijsten, uitgevoerd in Belgische hardsteen. Het gebouw wordt bekroond door leien daken.

Op de *begraafplaats Jaffa* (nr. 04), achter het voormalig hoofdgebouw van de TU Delft, bevindt zich het Oorlogsmonument, opgericht in 1940. Het is voorzien van reliëfs van de hand van Dirk Bus, uitgevoerd in Franse Euville kalksteen. Voor het monument liggen tegels

waarvan het merendeel in de Franse Bois-fleuri kalksteen. Het monument als geheel is ontworpen door T. Keuzenkamp jr.

De prioriteiten van het naoorlogse herstel in Delft waren de woningbouw en het verplaatsen van de toenmalige Technische Hogeschool vanuit de binnenstad naar de huidige TU-wijk, gelegen in de voormalige Wippolder. Eén van de naoorlogse gebouwen in de TU-wijk is het gebouw van de huidige faculteit 3mE aan Mekelweg 2. Het is oorspronkelijk ontworpen door de Rotterdam-

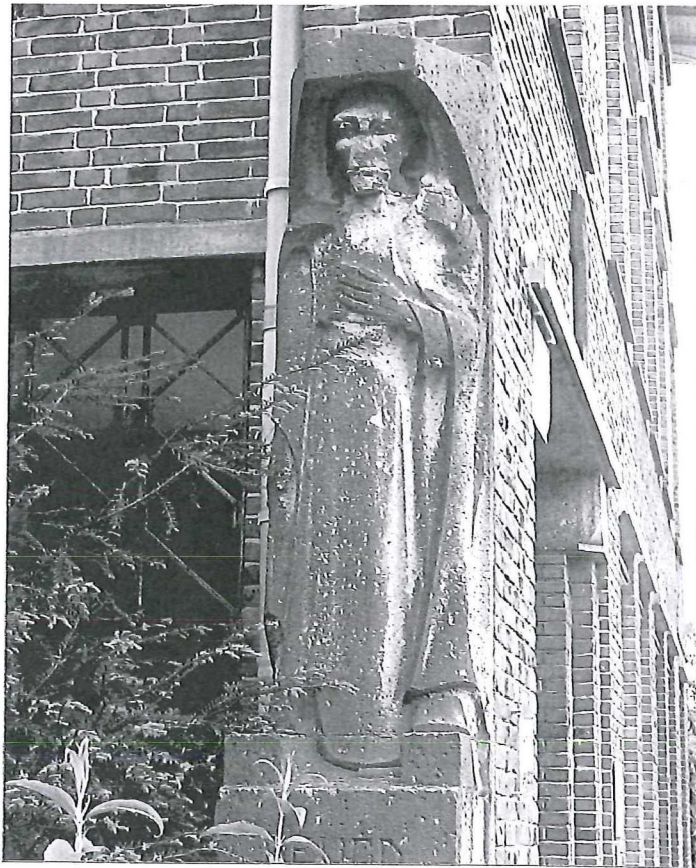

Afbeelding 3 Middensegmet en entreepartij van het gebouw voor Werktuig-, Scheeps- en Vliegtuigbouwkunde (boven), met onder de vier vrouwenfiguren die het dak sieren, v.l.n.r. de elementen: Water, Vuur, Lucht en Aarde (Foto's T.G. Nijland, april 2011).

se stadsarchitect Ad van der Steur in samenwerking met o.a. Geert Drexhage als *gebouw voor Werktuig-, Scheeps- en Vliegtuigbouwkunde* (1949-1957, nr. 05). De entree is bekleed met Belgische blauwe hardsteen. Op het dak staan vrouwfiguren, die de vier Elementen voorstellen. De beelden uit 1955 zijn van de hand van vier verschillende beeldhouwers (afbeelding 3): *Water* van Leendert Blom, werkzaam op het atelier van Termotte, *Vuur* van Dirk Bus, *Lucht* van Abraham Roth en *Aarde* van Cor van Kralingen, die als enige zijn beeld gesigineerd heeft. De beelden zijn vervaardigd in Franse kalksteen, Euville.

Aan de rand van de TU-wijk op de kruising Nassaulaan en Julianalaan is, overigens geen TU-gebouw, de *Kerk van het Allerheiligst Sacrament of Vredeskerk* gelegen (nr. 06). Het in de stijl van de Bossche school ontworpen kerkgebouw dateert uit 1938-1939. Het is ontworpen door de architecten H. Thunnissen, J.H. Hendricks en T. van Rossum. De kerk laat de karakteristieke combinatie van baksteen en tufsteen (zowel Ettringer als Weiberner) zien die in de jaren dertig van de vorige eeuw (en in de jaren vijftig opnieuw) met enige regelmaat voorkomt. De pastorie aan Nassaulaan 2 heeft eveneens enkele kleine bouwelementen in Ettringer tuf, terwijl de hoek van het gebouw aan Nassaulaan 2a gesierd wordt door een fraaie sculptuur *Deugd doet vreugd* in Ettringer tufsteen (afbeelding 4).

De *Cornelis Musiusschool*, op de hoek van de Nassaulaan 2b en Prins Mauritsstraat (nr. 07) wordt eveneens gesierd door twee grote beelden in Ettringer tufsteen, beiden van Pieter Biesiot. Het beeld aan de Nassaulaan stelt begijn Geertruyt van Oosten voor, naamgeefster van de meisjesschool die oorspronkelijk in deze vleugel huisde. Het beeld aan de Prins Mauritsstraat representeert de abt Cornelis Musius, naar wie de jongensschool vernoemd was die in deze vleugel zat. Beide gebouwen kwamen gereed in respectievelijk 1926 en 1924.

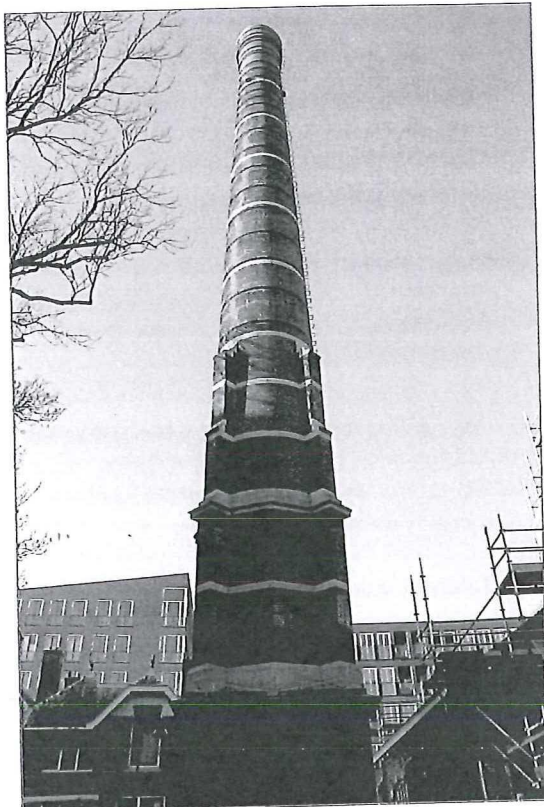

Afbeelding 4 *Deugd doet vreugd*, tufstenen beeld op de hoek van Nassaulaan 2a (Foto T.G. Nijland, april 2011).

3 Voormalige TU-gebouwen in het centrum van Delft

3.1 Laboratoriumhallen, appartementen Ezelveldslaan

De laboratoriumhallen aan de Ezelveldslaan (nr. 08) werden door de al genoemde Rijksbouwmeester Vrijman ontworpen voor de faculteit Werktuig- en Scheepbouwkunde opdat studenten van de toenmalige Polytechnische Hogeschool konden oefenen met stoomwerktuigen en verbrandingsmotoren. De nu tot appartementen verbouwde gebouwen achter de laboratoriumhallen hebben eenzelfde materialisatie. Naast baksteen en Belgische blauwe hardsteen tonen de pan-

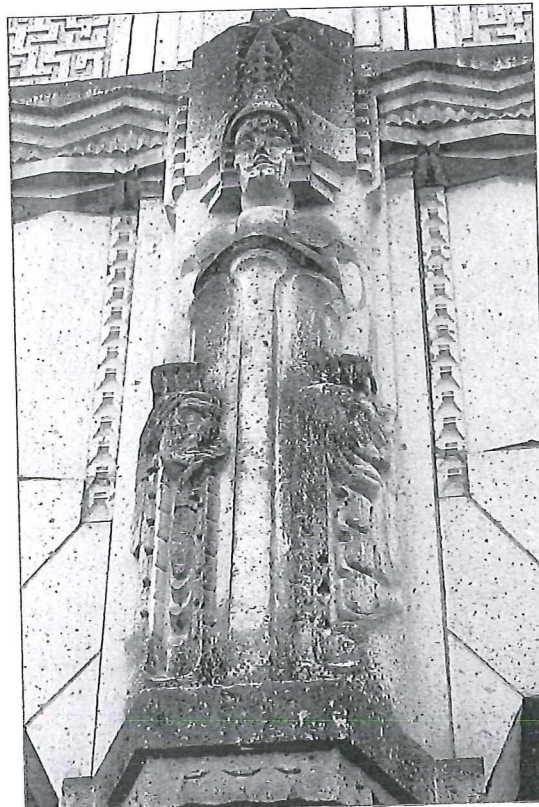

Afbeelding 5 Deel van de schoorsteen van de Laboratoriumhallen aan de Ezelveldslaan, met banden in Franse kalksteen (Foto W.J. Quist, februari 2012).

den uit 1905-1911 en de schoorsteen spekbanden van Franse kalksteen (afbeelding 5), en dit zowel crinoïden- als oölitische kalksteen. Wat betreft de crinoïdenkalksteen is een wat grofkorrelige variant dominant, waarschijnlijk Lérrouville, naast de meer gangbare Euville.

3.2 Voormalig Gebouw voor Weg- en Waterbouwkunde, Oostplantsoen 94-125

Met een massieve entree in Ettringer tufsteen voor een baksteengevel met tufsteen dorpels, lateien en montants, boven een plint van rood graniet domineert het voormalig Gebouw voor Weg- en Waterbouwkunde dit deel van het Oostplantsoen (nr. 09). Het werd in 1918-1923 ontworpen door de architect G. van Drecht. De

Afbeelding 6 Eén van de karyathiden in Ettringer tuf van Hendrik van den Eijnde aan het voormalig Gebouw voor Weg- en Waterbouwkunde (Foto T.G. Nijland, april 2011).

vier tufstenen karyathiden (afbeelding 6) zijn van de hand van de beeldhouwer Hendrik van den Eijnde.

3.3 Voormalige universiteitsbibliotheek aan het Raam

Gelegen achter het voormalig Gebouw voor Weg- en Waterbouwkunde, maar eerder gebouwd, is de voormalige universiteitsbibliotheek (nr. 10). Net als de laboratoriumhallen aan de Ezelveldslaan toont het gebouw in neorenaissance stijl (1912-1915), ontworpen door Rijksbouwmeester J.A.W. Vrijman, accenten van Franse kalksteen (waarschijnlijk Lérrouville), o.a. voor de spekbanden en de entreepartij.

4 Elders in het centrum van Delft

4.1 Station Delft

Het stationsgebouw van Delft (nr. 11) werd in 1883-1884 voor de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij gebouwd onder leiding van de architect C.B. Posthumus Meyjes. Zoals meer stationsgebouwen werd het opgetrokken in rode baksteen met elementen van zandsteen, in dit geval Larochette (ook wel Ernzen) uit Luxemburg.

4.2 Kantongerecht, Lange Geer 1/1a

Het uit 1907 daterende gerechtsgebouw (nr. 12) in neo-renaïssancestijl is ontworpen door de Rijksbouwmeester voor de justitiegebouwen W.C. Metzelaar. Rode verblendsteen is gecombineerd met Udelfanger zandsteen, geleverd door de Luxemburgse firma De Waal (Quist 2010).

4.3 Delftstede, Phoenixstraat 66

De plint van het pand Phoenixstraat 66 (nr. 13) is bekleed met één van de vele Duitse zandstenen die in de loop van de negentiende eeuw opgang maken. In dit geval gaat het om Maulbronner zandsteen. De steen is

ook gebruikt voor de kolommen van de entree en sleutelstukken in de gevel. Het pand uit 1934 is door de architect J.Th. van Rossum gebouwd als het St. Hyppolythusziekenhuis. Opmerkelijk is dat ook aan het *trafogebouwtje* op het om de hoek liggende Bagijnhof Maulbronner gebruikt is (nr. 14, afbeelding 7).

4.4 Voormalig restaurant L'Orage, Oude Delft 11b

Het voormalig restaurant *L'Orage* (nr. 15) is een voorbeeld van vaste materiaalcombinaties die in de eerste decennia van de twintigste eeuw opgeld doen. Voor de plint is gekozen voor blauwe larvikiet met daarboven grijs graniet, waarschijnlijk uit Beieren.

4.5 Grote Kerkstraat 2

De karakteristieke gevel van het gebouw gelegen aan de Kerkstraat 2 (nr. 16) bevat een plint van bruin iriserende larvikiet, het zogenaamde labrador en een pui van hout en glas.

4.6 Oude Langedijk 2

Het voormalig winkelpand in Jugendstil van de supermarktketen De Gruyter uit 1911 (nr. 17) is ontworpen door de Arnhemse architect W.G. Welsing. Welsing ont-

Afbeelding 7 Trafohuisje op het Bagijnhof, met elementen in roodgevlamde Maulbronner zandsteen (Foto's T.G. Nijland, april 2011).

wierp sinds 1906 voor de keten, die van 1915 tot 1925 zijn enige opdrachtgever was en voor wie hij in vrijwel elke Nederlandse stad, alsook Berlijn en Düsseldorf, winkels ontwierp (Overbeek 1997). De Gruyter was een winkelketen die de materialisatie van haar panden nadrukkelijk gebruikte als onderdeel van haar identiteit. Veel van haar panden zijn voorzien van typerende blauwgroene keramische elementen en tegeltableaus. Hier is echter voor zandsteen gekozen (de oorspronkelijke pui is al in de jaren dertig van de vorige eeuw vervangen). Voor zover op afstand te beoordelen, betreft het mogelijk Udelfanger zandsteen. De pui is momenteel bekleed met basaltlava.

4.7 Maria van Jessekerk

De neogotische kerk uit 1875-1882 (nr. 18) van Cuyper's leerling E.J. Magry toont het typisch materiaalgebruik voor die tijd: Franse Savonnières kalksteen, Udelfanger zandsteen en Belgische blauwe hardsteen voor beeldhouwwerk, lijstwerk en afdekkingen van de in baksteenmetselwerk opgetrokken kerk. De torens tonen enkele bij restauratie ingebrachte blokken basalt, waarvan de spuer aan de oostelijke toren het meest opvalt. Het interieur van de kerk is zeer rijk versierd. Als onderdeel van de polychromie zijn verschillende marmers gebruikt, met name voor de altaren en kolommen in het koor (onder andere Rosso di Verona, Jaune Lamartine, Belgisch zwart marmer), maar ook serpentijn voor de borden bij de schilderijen in transept en schip. Tot 1971 was de kerk gewijd aan St. Jozef.

4.8 Markt 9

In het oorspronkelijk zeventiende-eeuws woonhuis is nu op de begane grond een restaurant gevestigd (nr. 19). De gevel aan de Markt is, waarschijnlijk in de jaren dertig of vijftig van de vorige eeuw, voorzien van platen Ettringer tuf.

4.9 Monument Hugo de Groot

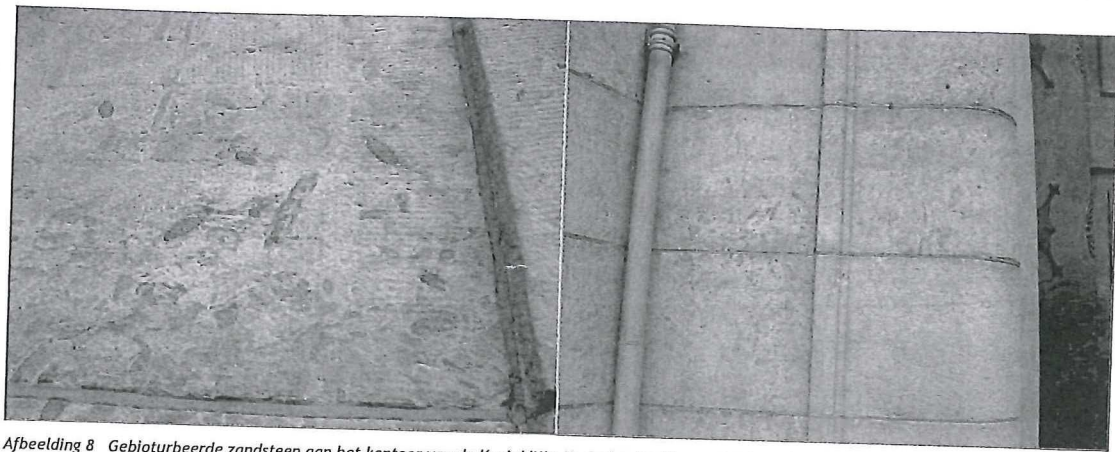
De sokkel van dit uit 1886 daterende monument (nr. 20) is vervaardigd uit de zogenaamde Vanevik graniet (Herrmann 1914), een rode graniet afkomstig uit de grote Oskarshamn intrusie aan de Zweedse oostkust. Andere toepassingen van deze graniet aan gebouwen of monumenten zijn niet bekend, maar de steen werd begin vorige eeuw op aanzienlijke schaal gebruikt voor bekleding van kunstwerken (bruggen in Deventer, Nijmegen en Dordrecht). Het monument is van de hand van Frans L. Stracké jr. De bronzen Hugo de Groot is gegoten door Merkelbach in Enkhuizen. De sokkel is kennelijk van Duitse hand getuige de inscriptie 'RÖHL, Granitschleiferei, BERLIN.'

4.10 Choorstraat 27

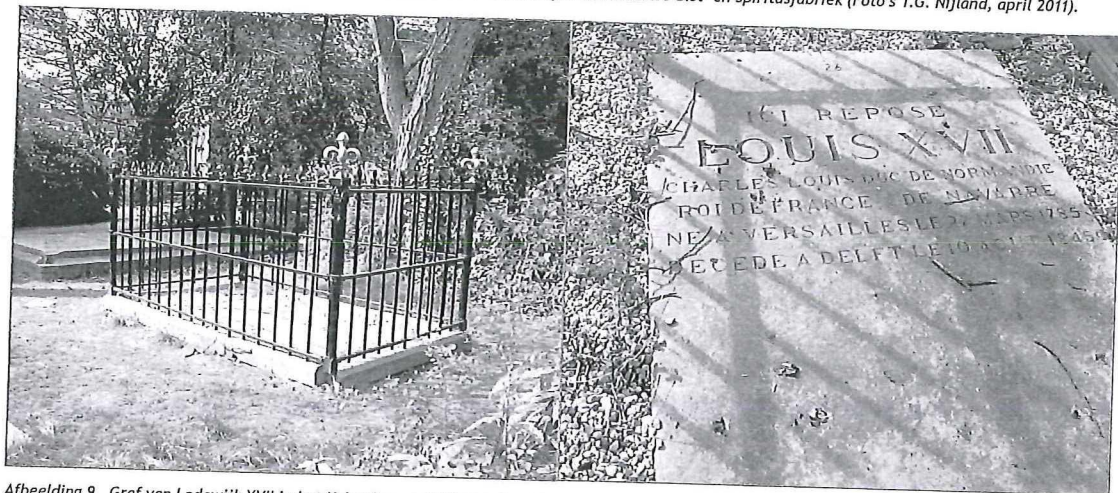
Karakteristiek voor begin twintigste eeuw is het hernieuwde gebruik van Belgische blauwe hardsteen voor bouwelementen en -ornamenten in Jugendstilgevels die verder bekleed zijn met een lichte (vaak witte) verblendsteen (Nijland et al. 2007). De gevel van Choorstraat 27 (nr. 21) is een karakteristiek voorbeeld. Het pand werd ontworpen door A. Koopman in 1903. De gootlijst is gedecoreerd met tegeltableaus van de Porceleyne Fles.

4.11 Nieuwe Plantage

In de *Nieuwe Plantage*, die begin 2011 de status van beschermd stadsgezicht kreeg, staan twee beeldhouwwerken met natuursteen. Het *monument voor Koningin Wilhelmina* uit 1938 (nr. 22), van de hand van beeldhouwer en medailleur Henk J. Etienne, is opgetrokken uit baksteen en Franse oolithische kalksteen, Savonnières. Het bronzen *oorlogsmonument* (nr. 23) ter nagedachtenis aan hen die vielen, onthuld op 4 mei 1950 en ontworpen door de beeldhouwer Gradus van Eden, staat op een sokkel van Engelse Portland steen.

Afbeelding 8 Gebioturbeerde zandsteen aan het kantoor van de Koninklijke Nederlandse Gist- en Spiritusfabriek (Foto's T.G. Nijland, april 2011).

Afbeelding 9 Graf van Lodewijk XVII in het Kalverbos, met Blauwe Hardstenen grafzerk (Foto's T.G. Nijland, april 2011).

5 Buiten het centrum

5.1 Directiegebouw Koninklijke Nederlandse Gist- en Spiritusfabriek, Wateringseweg 1

Het kantoorgebouw aan de rand van het fabrieksterrein (nr. 24) is in 1905 ontworpen door de architecten K. Muller en B. Schelling Az. in de stijl van de zogenoemde Um-1800 beweging. Boven de plint in rood graniet is de gevel bekleed met een opvallende zandsteen rijk aan bioturbaties (afbeelding 8) die ook in de lijst

van de entree en als accenten in de hogere geledingen van de gevel voorkomt.

5.2 Graf Lodewijk XVII

Dit opmerkelijk monumentje (nr. 25) in het Kalverbos aan de voet van de watertoren nabij de tuinwijk Agathapark is het graf van de in Delft overleden Karl Wilhelm Naundorff (1785? - 1845), die pretendeerde (of daadwerkelijk was?) de verdwenen Franse troonopvolger Lodewijk XVII te zijn. *Ici repose / Louis XVII / Charles Louis Duc du Normandie Roi de France & de Navarre*

Afbeelding 10 De oude en de nieuwe stad, beeld in Ettringer tuf (Foto's T.G. Nijland, april 2011).

né à Versailles le 27 mars 1785 / décédé à Delft le 10 août 1845, zo leest de blauw hardstenen zerk.

5.3 Zitbank Adrien Huet

In het Kalverbos staat ook een zitbank (nr. 26) ter ere van de Delftse hoogleraar werktuigbouwkunde aan de Polytechnische School, Adrien Huet (1836-1899). De bank uit 1901 is ontworpen door Adolf le Comte, docent decoratieve kunst en ornamentleer aan dezelfde school, en uitgevoerd in Obernkirchener zandsteen. Deze zandsteen van de Bückeberg maakt eind negentiende, begin twintigste eeuw een duidelijke herople-

ving door. Het bronzen medaillon is van de hand van Arend Odé, zelf hoogleraar boetseren en beeldhouwkunst aan de Polytechnische School.

5.4 De oude en de nieuwe stad

Dit is een beeld van Paul Grégoire die ook de reliëfs van het Nationaal Monument op de Dam in Amsterdam en het beeld van Jan van den Doem in de pandhof van de Dom in Utrecht vervaardigde. Het beeld uit 1959 bevindt zich op de hoek van de Colijnlaan en de Weteringlaan en is vervaardigd in Ettringer tufsteen (nr. 27).

Referenties

- GUT, A., 2005. Gebouwen van bijzondere waarde: TU-Noord. Monumenten 26(9):21-23.
- HERRMANN, O., 1914. Gesteine für Architektur und Skulptur. Gebr. Borntraeger, Berlin, 119 pp.
- HET VADERLAND 1924-10-11 (avondblad), De malversaties bij den dienst der Rijksgebouwen.
- HET VADERLAND 1924-10-12 (ochtendblad), De malversaties bij den dienst der Rijksgebouwen.
- NIEUWE ROTTERDAMSCHER COURANT 1925-11-28 (ochtendblad), De onregelmatigheden bij den dienst der rijksonderwijsgebouwen.
- NIJLAND, T.G., 2006. Natural stone in Delft. A walk along monuments and thin sections. TNO rapport 2006-D-R0745.
- NIJLAND, T.G., DUBELAAR, W. & TOLBOOM, H.J., 2007. De historische bouwstenen van Utrecht. In: Dubelaar, W., Nijland, T.G. & Tolboom, H.J., red., Utrecht in steen. Historische bouwstenen in de binnenstad. Matrijs, Utrecht, 31-109.
- NIJLAND, T.G., DUBELAAR, W., TOLBOOM, H.J. & OS, B. VAN, 2012. Veranderend aangezicht. In: Tolboom, H.J., red., Onvermoede weelde. Natuursteengebruik in Rotterdam 1860-1965. Matrijs, Utrecht.
- OVERBEEK, R., 1997. In geuren en kleuren. Geschiedenis van de voormalige De Gruyter winkelpanden in Groningen. Hervonden stad 1997, 95-106.
- QUIST, W.J., 2010. Natuursteen in Delft. Praktijkreeks Cultureel Erfgoed 12(31), 44 pp.
- QUIST, W.J., 2011. Vervanging van witte Belgische steen. Materiaalkeuze bij restauratie. Proefschrift, TU Delft, Delft, 326 pp.
- SLINGER, A., JANSE, H. & BERENDS, G., 1980. Natuursteen in monumenten. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist/Bosch & Keuning, Baarn, 120 pp.